

Henri Pirenne en de „Annales d'histoire economique et sociale”*

door

A. REYNTJENS

Le 24 octobre 1935, dans la petite maison d'Uccle aux portes de Bruxelles... Henri Pirenne est mort. Sa disparition, c'est pour les Annales et pour les Directeurs, dans toute la force du terme, un deuil de famille. Pirenne fut pour nous bien plus qu'un conseiller et qu'un garant: la divinité tutélaire qui nous donnait, aux heures difficiles, la force et l'audace de persévérer — et qui nous rendait, aux heures d'hésitation, la foi. Il était le grand ami des Annales. Il devint, tout naturellement, celui de leurs Directeurs¹

Met deze woorden nam Lucien Febvre in 1935 afscheid van zijn leermeester en vriend, Henri Pirenne. De dood van deze laatste maakte een einde aan het driemanschap tussen Marc Bloch, Febvre en Pirenne. Toen de drie historici elkaar in 1919 voor het eerst ontmoetten, bevond Pirenne, zich op het toppunt van zijn roem. Hij was als een held uit de Oorlog te voorschijn gekomen omdat hij openlijk de Duitse vijand had durven trotseren. Hij was immers de drijvende kracht geweest achter het verzet tegen de heropening van de Gentse universiteit door de bezetter. Om die reden was hij in ballingschap gestuurd naar Duitse gevangenkampen. Bij zijn terugkeer werd hij onthaald als het symbool van het Belgische volk en trad hij op als de culturele ambassadeur van zijn land. Hij werd geëerd door talrijke binnen- en buitenlandse universiteiten, academies en geleerde genootschappen.

Naast zijn roem als „oorlogsheld”, had Pirenne een stevige reputatie als historicus weten op te bouwen. Hij stond bekend als een prominent hervormer van de Belgische geschiedwetenschap, waarvan hij de ontwikkeling in grote mate kon beïnvloeden dank zij zijn positie

* *De receptie van de „Annales-school” in België (1929-1945)*, Leuven, 1989 dl.I, verhandeling aangeboden tot het behalen van de graad van Licentiaat in de Geschiedenis van de Middeleeuwen, de Nieuwe en de Nieuwste Tijd door Annemie Reyntjens. Met dank aan de promotor, Prof. dr. R. De Schryver.

Het artikel is hoofdzakelijk gebaseerd op de briefwisseling tussen Febvre, Bloch en Pirenne. Hierbij dient wel vermeld te worden dat we niet konden beschikken over de brieven van Pirenne aan Bloch en Febvre. De brieven van Bloch en Febvre aan Pirenne bevinden zich in de ULB in de *Pirennes Archives (Correspondence, Activités Scientifiques)*.

in de *Commission Royale d'Histoire*, eerst als secretaris en later als voorzitter. Niet alleen op nationaal, maar ook op internationaal vlak, speelde hij een grote rol. Doorheen heel Europa verwierf hij erkenning door lezingen, talrijke artikelen en recensies en door zijn publicaties waaronder de prestigieuze *Histoire de Belgique* (1900-1932). Tijdens zijn ballingschap had hij bovendien besloten zijn ideeën en hypothesen samen te brengen in een geschiedenis van Europa. Deze *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle* (1936) was een echte uitdaging geweest: hij kon immers niet beschikken over zijn eigen collectie boeken en zijn toegang tot andere naslagwerken was, gezien de omstandigheden, zeer beperkt. Hierdoor werd hij gedwongen om meer te steunen op zijn ruime eruditie, om meer na te denken over de aard, methoden en doelstellingen van de geschiedenis — dat wil zeggen meer dan hij gewoon was in normale omstandigheden. Gebrek aan documenten en boeken zetten hem ertoe aan nu ook meer te synthetiseren en te veralgemenen.

Zijn bereidheid tot en openheid ten opzichte van nieuwe ideeën en experimenten, bracht hem ertoe na de Oorlog jonge historici in hun nieuwe ondernemingen te stimuleren.

Twee van die jonge historici waren Marc Bloch en Lucien Febvre. In tegenstelling tot Pirenne, stonden zij na de Oorlog nog aan het begin van hun carrière. In 1919 werden zij benoemd aan de universiteit van Straatsburg. Deze universiteit moest het nieuwe pronkstuk van de Franse intellectuele wereld worden. Bijgevolg werden hier talrijke jonge, beloftevolle intellectuelen samengebracht. In de jaren na hun benoeming in Straatsburg, zouden Bloch en Febvre hun carrière verder uitbouwen en hun reputatie als historici vestigen.

In 1929 verscheen het eerste nummer van de *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, het geesteskind van Bloch en Febvre. De groep rond het nieuwe tijdschrift vormde als het ware een „verzetbeweging” tegen de positivistische geschiedbeoefening die sinds het einde van de negentiende eeuw de geschiedwetenschap domineerde. Het tijdschrift had een lange voorgeschiedenis. Reeds in de begin jaren twintig vatten Bloch en Febvre het plan op een tijdschrift op te richten dat een forum zou kunnen zijn voor interdisciplinaire samenwerking. In 1923 diende Febvre op het *Congrès Internationale des Sciences Historiques* een voorstel in tot de oprichting van een *Revue Internationale d'Histoire Economique*. Febvre schreef in verband hiermee een nota, waarin hij voorstelde een vereniging in het leven te roepen onder de naam *Société Internationale d'Histoire Economique*¹. Haar eerste opdracht zou bestaan uit de creatie en realisatie

1. L. FEBVRE, *Henri Pirenne (1862-1935)* in: *Annales d'Histoire Economique et Sociale*, 1935, p. 34-35.

van een tijdschrift. Hoewel het tijdschrift vooral op de economische geschiedenis zou moeten worden toegespitst, werd de interdisciplinaire samenwerking niet uitgesloten. De eis voor een internationale opzet impliceerde bovendien dat het tijdschrift geen enkele binding zou hebben met ideologieën, doctrines en theorieën van welke aard dan ook.

Oorspronkelijk stonden allerlei praktische problemen de verwezenlijking van dergelijk prestigieus project in de weg. Toch gaven Bloch en Febvre de gedachte aan een vernieuwend tijdschrift niet op. In 1929 was het dan eindelijk zover en verscheen het eerste nummer van hun *Annales* waarin zij als de *Directeurs* duidelijk uiteenzetten wat hun doelstellingen waren. Zij betreurden dat tussen de verschillende disciplines evenals binnen de geschiedwetenschap zelf, muren waren gerezen die elke samenwerking uitsloten. Deze enggeestigheid leidde ertoe dat elk wetenschapsman zich beperkte tot zijn eigen vakgebied zonder zich te bekommeren om de ontwikkelingen en resultaten in andere disciplines. De eerste opdracht luidde dan ook deze muren neer te halen en het gezichtsveld van de geleerden te verruimen. Een tweede doelstelling lag in het verlangen deze interdisciplinariteit te verwezenlijken *non à coup d'articles de méthode, de dissertations théoriques. Par l'exemple et par le fait*². De opzet van de *Annales*, noch haar kritiek op de traditionele geschiedschrijving waren nieuw. Wat wel nieuw was, was dat ditmaal het initiatief door historici zelf werd genomen. Tot dan toe was deze kritiek vanuit filosofische en sociologische kringen geuit. Vooral de filosoof Henri Berr en de sociologen Emile Durkheim en François Simiand kunnen worden beschouwd als zeer belangrijke en zeer directe inspiratiebronnen van de *Annales*. In essentie was de *Annales* de verwezenlijking van een nieuwe historische wetenschap, waarvoor vanuit deze kringen decennia lang was gepleit en gestreden.

1. OVERLEG OVER DE ANNALES

De plannen voor de oprichting van de *Annales* lagen trouwens aan de basis van de correspondentie tussen de *founding-fathers*, Febvre en Bloch, en Pirenne. Het tijdschrift zou steeds een veelbesproken onderwerp in hun brieven blijven.

Pirenne werd reeds vanaf het prille begin zeer nauw betrokken bij het project. Toen Febvre in 1923 op het *Congrès International des Sciences Historiques* zijn ontwerp voor de oprichting van een *Revue*

2. M. BLOCH, L. FEBVRE, *A nos lecteurs* - in: *A.H.E.S.*, 1929, p. 1-2.

International d'Histoire Economique indiende, maakte Pirenne deel uit van het comité dat het ontwerp zou onderzoeken. Maar ook de brieven van Febvre en Bloch aan Pirenne bevestigden welk belang zij hechtten aan de steun en betrokkenheid van de grote Belgische historicus. In een brief van Bloch, geschreven op 29 april 1921, lezen we het volgende:

*Je sais que mon collègue et ami M. Febvre vous a écrit récemment pour vous signaler l'intérêt qu'il y aurait à créer, en pays allié, une revue d'histoire économique et sociale, à caractère international susceptible de remplacer le Viertel Jahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte; il vous a fait part du désir que plusieurs d'entre nous ressentent de vous voir vous mettre à la tête d'une telle entreprise. (...) Quiconque s'occupe aujourd'hui de travaux historiques (...) vous considère comme son maître. Seul vous pouvez nous grouper. (...) Je tenais simplement à vous assurer que, au cas où vous jugeriez bien de prendre l'initiative d'une oeuvre de cette sorte, je serais tout prêt à seconder l'effort commun*³.

Febvre en Bloch waren zich terdege bewust van de talrijke moeilijkheden die ze zouden moeten trotseren. In de periode waarover we spreken werd de geschiedwetenschap immers nog grotendeels overheerst door de traditionele historici vanuit hun functies aan invloedrijke instituten als de Sorbonne. Het zou zeker niet gemakkelijk zijn het „bastion” van de traditionele geschiedschrijving te doorbreken en de geleerdenwereld te overtuigen van de vernieuwende, controversiële opvattingen omtrent geschiedschrijving- en wetenschap. De financiële zijde van de medaille speelde natuurlijk eveneens een rol. Om het tijdschrift leefbaar te maken zouden een voldoende aantal abonnees gerecruiteerd moeten worden. Indien Pirenne bereid zou gevonden worden zijn naam aan het tijdschrift te verbinden, zou dit, gezien zijn internationale uitstraling en reputatie, een belangrijke stap naar succes zijn.

Steeds ontvankelijk voor nieuwe projecten en ideeën, stelde Pirenne zich ook ten opzichte van dit plan positief op. Toch aanvaardde hij de leiding van het tijdschrift niet. Hij vond het niet eerlijk dat zijn naam aan die functie zou worden verbonden, terwijl hij door tijdsgebrek al het werk zou moeten overlaten aan Bloch en Febvre. Hij was wel bereid deel uit te maken van het redactiecomité. Dit blijkt uit een brief van Febvre aan Pirenne:

Je veux simplement vous dire que nous comptons, Bloch et moi, passer à Paris la première semaine de novembre pour mettre en train le premier numéro de nos Annales. A ce propos, nous voudrions réunir le Comité, dont vous

3. Bloch aan Pirenne, 29 april 1921.

*avez bien voulu accepter de faire partie. Nous tiendrons à le mettre au courant et de nos efforts et de nos intentions*⁴.

De samenstelling van het redactiecomité was een weerspiegeling van de interdisciplinaire opzet van het tijdschrift. Naast Pirenne, zelden in het comité de socioloog H. Halbwachs, de geograaf A. Demangeon, de econoom C. Rist, de politicoloog A. Siegfried en nog drie andere historici, met name A. Piganiol, G. Espinas en H. Hausser. Deze geleerden verpersoonlijkten zowat alle wetenschappelijke disciplines waarmee Febvre en Bloch hoopten samen te werken. Opvallend is dat Pirenne als enige buitenlander in het redactiecomité werd opgenomen.

De werkelijke rol van dit comité wordt niet duidelijk in de brieven aan Pirenne. Hoewel we niet konden beschikken over de brieven van Pirenne aan Bloch en Febvre, kunnen we wel stellen dat het, gezien de afstand enerzijds en de leeftijd en drukke bezigheden van Pirenne anderzijds, zeer onwaarschijnlijk is dat hij aan elke vergadering heeft deelgenomen. Volgend citaat lijkt dit te bevestigen:

*Nous aurons un comité des Annales le 14 décembre (1931). Je n'ose guère insister pour que vous y veniez. Je sais trop quelle perte de temps représentent de pareils voyages. Quant au plaisir que vous nous feriez en assistant à notre réunion, inutile de vous répéter combien il serait grand*⁵.

De jaren die vooraf gingen aan de eigenlijke geboorte van de *Annales*, werd Pirenne op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen omtrent het tijdschrift en om advies gevraagd. Pas in 1928 kregen de plannen concrete vormen. In een brief van 17 maart 1928 verzocht Bloch Pirenne om voor het eerste nummer van de *Annales* een artikel te schrijven:

*Nous voudrions toujours paraître le 1er janvier 1929. Il faut que le premier numéro s'impose tout de suite à l'attention. Nous désirerions très vivement, pour lui, un article de vous. Puis-je vous prier d'y penser? Je serais même plus indiscret: vous serait-il possible de nous indiquer le sujet? (...) Encore une fois, ce serait pour nous une vraie déception que de ne pas vous voir 'ouvrir' la Revue*⁶.

Pirenne kwam tegemoet aan het verzoek en schreef voor het eerste nummer een artikel, getiteld *Instructions des marchands au moyen âge*. Naar aanleiding van dit artikel schreef Febvre aan Pirenne:

Je ne vous ai pas dit combien m'avait intéressé l'article que vous nous avez donné pour nos Annales et que je viens... de relire encore en épreuves. J'y

3. Bloch aan Pirenne, 29 april 1921.

4. Febvre aan Pirenne, 17 oktober 1928.

5. Bloch aan Pirenne, 30 november 1931.

*ai admiré une fois de plus le don de découvrir des rapports entre faits de séries divergents qui est le propre du véritable historien-mais qui ne se manifeste jamais que chez ceux qui ont, d'une époque, d'une société, d'un ensemble de civilisations une connaissance véritablement intime et profonde; nous sommes très heureux, vous le pensez bien, d'imaginer nos Annales avec cette belle manifestation de votre science et de votre talent; (...)*⁷.

Febvres beoordeling van het artikel weerspiegelde tevens zijn opvatting dat de historicus steeds moet streven naar de *histoire totale*. Pas wanneer men alle aspecten van de menselijke samenleving bestudeert, zal men tot een juist beeld van de maatschappij in het verleden komen.

Op 15 juli 1928 meldde Bloch de eigenlijke en officiële geboorte van hun geesteskind. De rol en het belang van Pirennes steun voor de concrete realisatie van het tijdschrift wordt in deze brief klaar en duidelijk omschreven. De definitieve regelingen zou Bloch samen met Pirenne bespreken tijdens hun verblijf in Oslo op het *Congrès International des Sciences Historiques* in 1928. Blochs woorden bewijzen nog maar eens hoezeer de *founding-fathers* het op prijs stelden hun ideeën en plannen te kunnen bespreken met hun *maître*. *Monsieur et cher maître*, zo schreef Bloch op 15 juli 1928:

*Ai-je besoin de vous répéter combien nous vous sommes reconnaissants de vos conseils et de l'appui que vous n'avez cessé de nous prêter? Vous ne sauriez croire combien, dans des négociations parfois assez difficiles et en somme assez ennuyeuses, votre concours nous a été précieux à la fois comme garantie morale auprès de nos interlocuteurs et pour nous-mêmes, comme réconfort. J'aurai encore l'occasion d'y faire appel à Oslo. Je voudrais en effet y parler de la revue, la faire connaître et chercher pour elle des collaborateurs étrangers. Je vous demanderai de m'aider*⁸.

Gedurende de jaren, volgend op het verschijnen van het eerste nummer van de *Annales*, was het vooral Febvre die via zijn brieven Pirenne op de hoogte hield van de groei en ontwikkelingen van het tijdschrift. In september 1929 schreef hij dat het eerste publicatiejaar als succesvol kon beschouwd worden. Hoewel het aantal abonneementen in het buitenland zeer beperkt was gebleven (vijf in Duitsland, drie in Nederland en vier in België), zag hij hierin geen reden om in paniek te geraken. Het succes van de *Annales* groeide, hoewel niet buitengewoon, met de jaren. De verwachtingen die Febvre en Bloch koesterden, werden in ieder geval vervuld. Zij waren tevreden met de resultaten. Na ruim drie jaar hun tijdschrift te hebben gepubliceerd, schreef Febvre aan Pirenne:

7. Febvre aan Pirenne, 5 januari 1929.

8. Bloch aan Pirenne, 15 juli 1928.

Nous sommes toujours contents de nos Annales. Evidemment, les temps sont durs et la progression des abonnements, très régulière, n'est pas foudroyante. Mais le succès moral et le rayonnement intellectuel sont certains, le point noir, c'est l'abondance de copie. Sans doute allons-nous devoir restreindre les articles pendant quelque temps. Nous en parlions ce matin, avec Bloch, en annotant la composition du prochain n°⁹.

Pirenne bleef een zekere invloed uitoefenen op de organisatie van het tijdschrift. Een tweetal brieven van Febvre in verband met de publicatie van een artikel van B. Mendl getuigen hiervan. Eens te meer wordt duidelijk hoezeer Febvre en Bloch openstonden voor Pirennes voorstellen.

Par exemple, les Annales. Je viens de recevoir votre P.S. relatif à l'article de M. Mendl. Naturellement, j'ai accepté avec grand plaisir votre proposition, et si vous voulez bien nous faire tenir l'article je m'occuperai de faire la lettre nécessaire. Puisque vous le jugez intéressant, nous serons heureux de l'accueillir, certains de faire ainsi pour nos Annales une bonne opération¹⁰.

Du côté des Annales rien de nouveau. La copie afflue. Prèsque trop, et il n'est pas aisé de faire ses numéros en choisissant et en éliminant. Nous ne voulons pas donner aux articles plus de 70 pages sur 160 et cela nous amène bien de difficultés. Mendl a passé par Strasbourg pendant que j'étais encore à Paris. Marc Bloch l'a accueilli au passage-et s'est entendu avec lui au sujet de son article qu'il reprendra, remaniera, rendra plus accessible à un public plus large: entente facile avec un homme que Bloch dit aimable et courtis¹¹.

In hoeverre de invloed van Pirenne op de oprichting en organisatie van de *Annales* reikte is moeilijk te beantwoorden vanuit de brieven. Pirenne speelde hoogstwaarschijnlijk niet echt een actieve rol. Hij was op de eerste plaats de beschermheer en raadsman, steeds bereid advies en steun te verstrekken.

2. ONTMOETINGEN IN VRIENDSCHAP

Pirenne moet een diepe indruk op Febvre en Bloch hebben nagelaten tijdens hun eerste ontmoeting in 1919 in Straatsburg. Hun brieven stralen dan ook een zeer diep respect uit ten opzichte van de Belgische historicus. Hoewel hun eerste brieven op een zeer zakelijke en voorzichtige toon geschreven zijn, zou hierin geleidelijk aan verandering komen. Uit hun correspondentie is zeer duidelijk een evolutie af te leiden van een louter professionele naar een meer vriendschap

9. Febvre aan Pirenne, 22 april 1932.

10. Febvre aan Pirenne, 7 januari 1930.

11. Febvre aan Pirenne, 1 maart 1930.

pelijke relatie. Dit driemanschap werd niet alleen geschraagd door een tamelijk regelmatige correspondentie, maar evenzeer door persoonlijke ontmoetingen. De brieven van Bloch en Febvre stellen ons in staat althans een aantal van deze ontmoetingen die meestal plaatsvonden in het kader van hun historisch-wetenschappelijk activiteiten, op te sporen.

Een van de ontmoetingen die we via de brieven kunnen traceren, vond plaats in oktober 1921. Een brief van Febvre uit diezelfde periode geeft de indruk een antwoord te zijn op een brief van Pirenne van 12 oktober 1921. Pirenne was blijkbaar van plan naar Zwitserland te reizen en op zijn terugweg Straatsburg aan te doen. In zijn schrijven had hij Febvre verzocht een aantal praktische schikkingen te treffen voor zijn verblijf aldaar. Of Pirennes bezoek aan Straatsburg nog in een andere context stond, wordt niet duidelijk uit de correspondentie¹².

Een volgende ontmoeting vond plaats in mei 1922 in Parijs. Tijdens deze gelegenheid zou Pirenne alleen Febvre ontmoeten. Blijkens een brief van Febvre aan Pirenne stond hun verblijf in de lichtstad in het kader van een congres. Duidelijker aanwijzingen hieromtrent krijgen we niet¹³. Het bewijs dat deze ontmoeting daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, treffen we aan in een brief van Febvre, de dato 31 mei 1922. Diezelfde brief toont aan dat er plannen waren voor een bezoek van Pirenne aan Straatsburg in februari 1923. De brieven laten ons hierover verder in het ongewisse. Toch weten we dat het geplande bezoek effectief heeft plaatsgevonden. De bevestiging hiervoor treffen we aan in de lijst van lezingen door Pirenne gegeven aan buitenlandse universiteiten, die afgedrukt staat in de *Hommages et Souvenirs*, een huldeboek, ter ere van de Belgische historicus, gepubliceerd enkele jaren na zijn dood¹⁴. In 1923 gaf Pirenne twee lezingen aan de universiteit van Straatsburg: *La lutte contre la vie chère au Moyen Age* en *Economie du Moyen Age et économie de guerre*.

In datzelfde jaar werd in Brussel het vijfde *Congrès International des Sciences Historiques* gehouden. Het comité dat zich belastte met de organisatie ervan stond onder leiding van Pirenne. Dit eerste naoorlogse congres, dat beschouwd kan worden als een internationaal forum voor de geschiedwetenschap, moet wel een zeer aparte sfeer hebben uitgestraald. Pirenne opende het congres met een lezing over de *Méthode comparative*. Zijn openingswoorden waren gericht tegen het misbruik van de geschiedwetenschap voor politieke doeleinden. Het was voor alle toehoorders duidelijk dat Pirennes kritiek specifiek

12. Febvre aan Pirenne, oktober 1921.

13. Febvre aan Pirenne, mei 1922.

14. *Henri Pirenne. Hommages et Souvenirs*, Brussel, 1938, p. 81-82.

gericht was tegen de Duitse oorlogspolitiek, die bij iedereen nog vers in het geheugen lag. Op het congres waren geen Duitsers toegelaten. Hoogstwaarschijnlijk heeft het „veto" van Pirenne, die sinds de oorlog volledig gebroken had met zijn talrijke Duitse vrienden en collega's, daarin een belangrijke rol gespeeld. Wie wel aanwezig waren op het congres, waren Bloch en Febvre. Hun deelname was vooraf aangekondigd in een brief van Febvre aan Pirenne¹⁵. Het daaropvolgende *Congrès International des Sciences Historiques*, georganiseerd in Oslo in 1928, werd bijgewoond door zowel Pirenne als Bloch, maar niet door Febvre. Tijdens hun verblijf in Oslo brachten Pirenne en Bloch althans een aantal dagen in elkaars gezelschap door. Op 15 juni 1928 schreef Bloch aan Pirenne een brief, waarin hij deze op de hoogte bracht van zijn plannen voor zijn reis naar Oslo.

*Je compte arriver à Oslo (après un tour d'une quinzaine dans la région des fjords) le 12 au soir ou le 13 dans la journée. On m'a logé: Fru Byes Hotell, Akersgaten 26. Aussitôt que je vous saurai débarquer, je chercherai, si vous ne me jugez trop indiscret, à vous joindre. Laissez-moi en attendant vous souhaiter bonnes vacances et vous prier de croire, Monsieur et cher maître, à mon fidèle et respectueux dévouement*¹⁶.

Na afloop van het congres maakten Bloch en Pirenne samen een reis naar Stockholm. Tijdens een wandeltocht door de stad maakte Pirenne een bijna legendarisch geworden uitspraak waarmee hij wilde aantonen dat een historicus zijn ogen niet mag sluiten voor het heden en de wereld rondom hem. Een goed historicus zal steeds oog hebben voor de wisselwerking tussen heden en verleden. Pirenne had met deze uitspraak zo'n indruk op Bloch gemaakt, dat deze laatste vele jaren later de anekdote vereeuwigde in zijn *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. We laten Bloch hierbij zelf aan het woord:

*J'accompagnais, à Stockholm, Henri Pirenne, à peine arrivé, il me dit: „Qu'allons-nous voir d'abord? Il parait qu'il y a un Hôtel de Ville tout neuf. Commençons par lui". Puis comme s'il voulait prévenir un étonnement il ajouta: „si j'étais un antiquaire, je n'aurais d'yeux que pour les vieilles choses. Mais je suis un historien. C'est pourquoi j'aime la vie". Cette faculté d'appréhension du vivant voilà bien, en effet, la qualité maîtresse de l'historien*¹⁷.

Kort na hun reis naar Stockholm, werd de eerste redactievergadering van de *Annales* gehouden. In de correspondentie van Bloch en

14. Henri Pirenne. *Hommages et Souvenirs*, Brussel, 1938, p. 81-82.

15. Bloch aan Pirenne, 15 juni 1928.

17. M. BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, Parijs, 1974, p.47-48. (Ned. vert. M. BLOCH, Pleidooi voor de geschiedenis of Geschiedenis als ambacht, Nijmegen, 1989).

Febvre treffen we geen concrete verwijzing naar de effectieve deelname van Pirenne aan deze vergadering.

Tot nu toe hebben we alleen gesproken over Pirennes bezoeken aan Bloch en Febvre. In een brief van 5 januari 1929 kondigde Febvre aan een reis naar België te zullen ondernemen.

Vous voulez bien me reparler, mon cher maître et ami, de ma venue projetée en Belgique. Moi aussi, je serai bien content de reprendre le contact avec vous et avec tous ceux qui à Gand m'ont témoigné tant de bienveillances. Je souhaiterais que ce soit, soit tout à fait à la rentrée, soit alors aux environs de Pâques. Quant au modalités: sujet de conférences, nombre de conférences, etc., j'aurais bien besoin de renseignement, car je ne sais pas du tout quels sont les usages ni les convenances locales. Je puis parler soit des problèmes religieux du XVIe siècle, tirés du côté „social”; soit de problèmes de géographie historique; ou encore, comme j'y avais pensé présenter en quelques leçons une „Introduction générale à la Connaissance de la Première Renaissance française” que j'ai avancé naguère, et que je voudrais reprendre de façon à en faire un petit livre¹⁸.

De brief suggereert dat Febvre reeds eerder in Gent was geweest. Een andere brief van Febvre aan Pirenne verschaft ons meer details. Het bezoek van Febvre aan Gent vond plaats in november 1929. Pirenne had het echtpaar Febvre in zijn huis te logeren gevraagd. Hoewel Febvre zijn dankbaarheid hierover betuigde, sloeg hij de invitatie toch af omdat volgens zijn eigen zeggen *nos moeurs seront nécessairement vagabondes, c'est l'hôtel qui convient*¹⁹. Hij zou immers niet alleen in Gent, maar ook in Brussel gastcolleges geven. Febvre en zijn echtgenote maakten trouwens van de gelegenheid gebruik om uitstapjes te maken naar nog andere Belgische steden: Antwerpen, Leuven en Mechelen. De woorden waarmee hij deze trips beschrijft, getuigen eens te meer van de zin voor de eigen tijd die typerend was, niet alleen voor Febvre, maar ook voor Pirenne en Bloch.

Van Bloch weten we uit zijn correspondentie met Pirenne dat hij in 1932 als gasthoogleraar aanwezig was in Brussel en Gent. Pirenne had op dat moment reeds Gent verlaten en zijn intrek in Ukkel genomen. Bloch logeerde tijdens zijn verblijf in België in Brussel. Dit vergrootte natuurlijk de mogelijkheden om elkaar te ontmoeten. Op 30 november 1931 schreef Bloch aan Pirenne:

Comme on vous l'a dit, en effet, l'Université de Gand m'a fait le grand honneur de me demander comme professeur d'échange. Je ferai mes cours à des jours et heures que n'on pas encore été précisés-pendant la semaine du 11 au 16 janvier. Je logerai en principe à Bruxelles sauf peut-être une ou deux nuits. Aussi bien, à Bruxelles même-L'Institut des Hautes Etudes a été assez aimable

18. Febvre aan Pirenne, 5 januari 1929.

19. Febvre aan Pirenne, 27 oktober 1929.

20. Bloch aan Pirenne, 30 november 1931.

*pour me demander une conférence. Si les enfants sont en assez bonne santé pour que nous puissions les laisser à ma mère-avec une demi douzaine d'enfants c'est un assez gros „si"-ma femme m'accompagnera. Votre lettre, qui nous assure d'un si amical accueil, nous a beaucoup touché, et-oserai-je le dire- un peu ému car ce n'est pas sans un sentiment quelque peu poignant que nous franchirons le seuil de votre maison d'Uccle, où nous eussions voulu ne voir que bonheur. Nous ne vous en sommes que plus reconnaissants de nous promettre quelques bonnes heures avec vous*²⁰.

Na het bezoek van Bloch aan Gent en Brussel, blijken de twee Franse historici hun Belgische collega niet vaak meer gezien te hebben. Nog slechts één brief van Bloch maakt een allusie op een gepland bezoek van Pirenne aan Parijs. De vraag stelt zich of deze ontmoeting werkelijk heeft plaatsgevonden. Pirenne heeft in 1932 wel een lezing gegeven aan de universiteit van Dijon. Of hij tijdens deze reis ook Parijs heeft aangedaan of Febvre en Bloch elders heeft ontmoet, blijft een open vraag.

De lijst van ontmoetingen die we via de brieven konden opsporen, moet waarschijnlijk nog worden aangevuld. In het midden van de jaren twintig gaf Pirenne een aantal lezingen in Frankrijk: in 1924 aan de Sorbonne in Parijs, in 1925 in Bordeaux en in 1926 opnieuw in Parijs, maar ditmaal aan de Ecole des Chartes. We dienen hierbij wel op te merken dat Febvre en Bloch in die periode nog aan de universiteit van Straatsburg waren verbonden. Maar het is natuurlijk niet volkomen uitgesloten dat de drie historici elkaar bij deze gelegenheden toch hebben ontmoet. Harde bewijzen hiervan hebben we niet. De ontmoetingen, samen met de correspondentie vormden een stevige onderbouw voor een hechte vriendschap en een intellectuele geestesverwantschap.

3. LOTGEVALLEN VAN TWEE FRANSE HISTORICI

Het persoonlijke of vriendschappelijke element in het driemanschap tussen Pirenne, Bloch en Febvre mogen we zeker niet onderschatten. Er zijn trouwens een aantal opmerkelijke overeenkomsten in hun levenservaringen. Hoewel ze alledrie tot het bourgeois-milieu behoorden, ontwikkelde zich bij hen een levendige interesse voor de „kleine man" en diens sociaal-economische positie. Pirenne kreeg zijn interesse hiervoor mee vanuit zijn milieu zelf. Hij was geboren en getogen in Verviers, een druk industrieel centrum. Daar kwam hij op zeer jonge leeftijd in contact met de arbeiders, die in de fabriek

20. Bloch aan Pirenne, 30 november 1931.

van zijn vader werkten, en met hun levensomstandigheden. Gent, waar hij het grootste gedeelte van zijn leven zou doorbrengen, was eveneens een levendig centrum van industriële activiteiten. Bloch en Febvre leefden tot aan de Eerste Wereldoorlog in een beschermd academisch milieu. Bij het uitbreken van de Oorlog gingen beiden onder de wapens. Hun ervaring aan het front veranderde hun kijk op de wereld. In de loopgraven ontdekten ze een totaal verschillende wereld dan diegene waartoe zij behoorden. Vooral Bloch werd door deze nieuwe ervaringen geïntrigeerd en kreeg een diep respect voor arbeiders en boeren. Na de Eerste Wereldoorlog zou deze interesse ook weerkeren in zijn werk als historicus.

Hun kennis en vertrouwdheid met de Duitse historische wetenschap hadden ze eveneens gemeen. Pirenne had tijdens zijn studiejaren niet alleen in Parijs gestudeerd, maar ook aan de universiteiten van Leipzig en Berlijn. Tot aan de Eerste Wereldoorlog had Pirenne zich altijd meer op de Duitse dan op de Franse geschiedwetenschap gericht. Bloch was op dezelfde manier in contact gekomen met de ontwikkelingen in de Duitse historische wetenschap. Bij hun benoeming aan de universiteit van Straatsburg kregen Febvre en Bloch bovendien toegang tot een bibliotheek, waarvan de rijkdom deze van alle andere Franse bibliotheken overtrof. Gedurende achtenveertig jaar hadden de Duitsers de Straatsburgse universiteit uitgebouwd tot een pronkstuk om de superieure kwaliteiten van de Germaanse *Kultur und Wissenschaft* aan te tonen.

Het leven van Pirenne en Bloch vertoonde tenslotte nog een zeer bijzonder parallellisme. Tijdens zijn ballingschap in de Eerste Wereldoorlog, schreef Pirenne zijn *Réflexions d'un solitaire*, beschouwingen over de geschiedwetenschap, haar methoden en haar problemen. Tijdens diezelfde jaren schreef hij eveneens zijn krachtige synthese over de geschiedenis van Europa vanaf de invallen tot de zestiende eeuw. Bloch zou tijdens de Tweede Wereldoorlog, gedreven door dezelfde ervaringen, zorgen en verveling, zijn *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* (1949) schrijven en het plan opvatten een *Histoire de la Société française dans le cadre de la Civilisation européenne*. De vroegtijdige dood van Bloch verhinderde echter de voltooiing van dit project. Dat Bloch bij het opzetten van deze studie zijn gedachten naar zijn leermeester Pirenne liet uitgaan, daarvan getuigen de woorden van Febvre achteraan in de *Apologie pour l'histoire*:

J'ai dit ailleurs comment, mobilisé dans un Etat-Major en Alsace et supportant mal l'oisiveté et la drôle de guerre, il s'en était allé, un jour, chez le premier épicier venu de Molsheim et s'y était, muni d'un cahier d'écoulier, tout pareil sans doute à celui qu'Henri Pirenne, déporté dans un autre village au fin fond de l'Allemagne, utilisa pour écrire l'Histoire de l'Europe. Bloch, sur

la première page inscrit un titre: „Histoire de la société française dans le cadre de la Civilisation européenne". Ensuite de quoi il composa la Dédicace: „A la mémoire de Henri Pirenne qui, au temps où son pays combattait aux côtés du mien pour le droit et la civilisation, écrit en captivité une Histoire de l'Europe" 21.

Bloch en Febvre hielden Pirenne voortdurend op de hoogte van hun lotgevallen. Uit hun brieven blijkt dat dit wederzijds was. De correspondentie tussen de drie historici is dan ook niet alleen vanuit theoretisch-wetenschappelijk, maar evenzeer vanuit biografisch en menselijk oogpunt interessant. De brieven vormen een eigentijdse getuigenis van de leefwereld van de twee Franse historici.

Niet alleen hun privé-leven kwam uitgebreid aan bod in hun brieven aan Pirenne, maar ook hun benoemingsperikelen: de problemen en zorgen rond en in verband met hun wetenschappelijke carrière. De eerste grote stap in hun carrière was hun benoeming in 1919 in Straatsburg. Straatsburg was na de Eerste Wereldoorlog de tweede universiteit in Frankrijk geworden. Maar het Mekka van de geleerdenwereld was en bleef Parijs. Bloch en Febvre trachtten in de loop der jaren dan ook een benoeming in deze stad te verwerven. Een brief van Febvre aan Pirenne verschaft ons een zeer mooie eigentijdse getuigenis van de wijze waarop dergelijke benoemingen in zijn werk gingen:

Au travail professionnel continu, j'ai jugé bien d'ajouter les mille ennuis et traces d'une candidature du Collège de France. (...) je me suis trouvé amené à poser la mienne... pour faire valoir les droits des études d'histoire moderne et souligner le besoin impérieux qu'elles ont d'être renouvelés... En attendant, il m'a fallu faire mes visites: 50 électeurs à joindre, dans les quatre coins de Paris, et à essayer de convaincre... Et ce n'est pas fini! Telles sont nos moeurs. Elles ne m'enthousiasment pas. Mais il faut bien s'y plier, hélas 22.

Het zou nog tot 1933 duren vooraleer Febvre erin zou slagen benoemd te worden aan het Collège de France.

Bloch ondervond dezelfde moeilijkheden op zijn weg naar de top. Na een aantal mislukte pogingen, werd hij in 1936 aan de Sorbonne benoemd. Naar aanleiding van het afspringen van één van zijn pogingen, schreef Bloch teleurgesteld aan Pirenne:

Votre amitié me touche plus que je ne saurais dire. Par malheur, la nouvelle que je dois vous annoncer n'est pas celle qui vous aurait fait, je le sais bien, le plus de plaisir. Les hésitations de plusieurs des professeurs du Collège entre la psychologie et moi,... ont abouti au succès de Greniez. Je le regrette, cela

21. M. BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, Parijs, 1974, p. 161-162.

22. Febvre aan Pirenne, 5 januari 1929.

*va de soi, assez vivement. Mais j'ai trop de travail sur la planche pour risquer beaucoup de céder aux poisons de découragement*²³.

4. FEBVRE EN BLOCH OVER HUN PUBLIKATIES

In samenhang met hun benoemingsperikelen, hielden Febvre en Bloch hun Belgische vriend ook steeds op de hoogte van hun persoonlijke historische onderzoeken en publicaties. Uit hun brieven blijkt dat ze elkaar regelmatig exemplaren van hun studies toestuurd en ze elkaars werk als historici zeer goed kenden.

In april 1921 zond Bloch samen met zijn brief een exemplaar van zijn doctoraatsthesis aan Pirenne:

*Voulez-vous me permettre de vous adresser, en même temps que cette lettre, un exemple d'un ouvrage que j'ai fait paraître, il y a peu de temps, sur un sujet qui touche de près l'histoire économique*²⁴.

De studie waarover Bloch het in deze brief heeft, is zijn *Rois et Serfs: un chapitre d'histoire capétienne* (1920), waarop hij in 1920 aan de universiteit van Straatsburg was gepromoveerd. De bedoeling van zijn schrijven aan Pirenne was overduidelijk. De indruk wordt nog versterkt wanneer men de voorafgaande alinea in de brief leest. Hierin roemt hij de internationale uitstraling van Pirenne, die door iedereen die *s'occupe aujourd'hui de travaux historiques (...) vous considère comme son maître*. Onder indruk van deze *maître*, stuurde Bloch zijn doctoraatsthesis ter goedkeuring naar Pirenne.

Het hoogtepunt in de publicaties van Bloch was wel het verschijnen van *La Société féodale* in 1939-1940. Deze omvangrijke studie maakte deel uit van de reeks *L'évolution de l'Humanité. Synthèse collective*, onder leiding van Henri Berr. Aan de publicatie ervan waren jaren van historisch onderzoek vooraf gegaan. Dit resulteerde dan ook in de prachtige *histoire totale* van de middeleeuwse samenleving, beschouwd in al haar aspecten. Bloch legde een zeer grote interesse aan de dag voor agrarische geschiedenis. Deze belangstelling resulteerde in zijn studie *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française*. Naar aanleiding van het verschijnen van dit werk in 1931, schreef Bloch een brief aan Pirenne, waaruit duidelijk wordt welk een invloed Pirenne op zijn Franse collega heeft uitgeoefend. Zoals Pirenne voor Febvre en Bloch een *maître* was, waren zijn studies blijkbaar voorbeelden voor hun historisch-wetenschappelijk werk. Bloch was ervan overtuigd dat zijn studie tenminste één verdienste zou heb-

23. Bloch aan Pirenne, 15 januari 1935.

24. Bloch aan Pirenne, 29 april 1921.

ben: namelijk dat zij was geschreven. Deze woorden vloeiden voort uit zijn opvatting dat de uiteindelijke taak van de historicus het SCHRIJVEN van geschiedenis is. Deze overtuiging deelde hij met Pirenne, die dit als de kern van zijn geschiedbeoefening beschouwde. De historicus mag niet wachten tot al het historisch materiaal rond een bepaald onderwerp is verzameld. In dat geval zal hij nooit een synthese hoeven te schrijven, want het materiaal zal nooit volledig zijn.

Je suis bien content que mon petit livre vous ait plu. A plusieurs reprises, en l'écrivant, j'ai cherché à me souvenir du parfait modèle de synthèse que nous ont donné vos „Villes du Moyen Age". Je voudrais n'avoir été trop indigne de cet exemple. Je sens bien — je sens cruellement parfois — les lacunes, le caractère souvent trop conjectural de mon essai. Il me semble qu'il a tout de même un mérite, qui, d'essence assez humble, n'est pas moins, à certains égards, le premier de tous: il existe. Les travailleurs le démoliront, et sans trop de peine, je crois bien; pourtant en le jetant à bas, ils lui devront quelque chose²⁵.

Hoewel Febvre in zijn brieven aan Pirenne, meer dan Bloch over de *Annales* schreef, hield hij zijn Belgische vriend toch ook van zijn andere intellectuele activiteiten op de hoogte.

Evenals Bloch was hij gevraagd mee te werken aan de *Collection Berr*. Hij had de opdracht aanvaard om een studie te schrijven over de geschiedenis van het boek. De woorden die hij hierover aan Pirenne schreef, klonken veelbelovend. Het boek over het boek zou iets origineels brengen en afwijken van de reeds eerder geschreven werken hierover. In zijn plan schemerde Febvres geliefde *histoire totale* door: het boek en zijn geschiedenis plaatsen in het geheel en vanuit diverse ooghoeken bestuderen. Niet één onderdeel van de geschiedenis van het boek — zoals historici tot nu toe hadden gedaan — maar heel zijn geschiedenis in al zijn aspecten in deze studie samenbrengen.

Et enfin, à l'arrière plan, il y a nos livres de Collection Berr: j'ai repris celui que Renadel devait trahir: le livre... ce magnifique sujet m'a toujours attiré... C'est de l'histoire intellectuelle, c'est de l'histoire artistique, c'est de l'histoire économique... Et jamais personne encore, je veux dire jamais un historien, n'a traité la question. Il y a des dissertations sans nombre sur l'invention, Gutenberg, etc... Il y a des monographies d'imprimeurs dues à des consciencieux bibliographes. Il y a des ouvrages d'amateurs sur l'art du livre. Et c'est tout. Le rest — c'est à dire l'histoire — n'est²⁶.

25. Bloch aan Pirenne, 30 november 1931.

26. Febvre aan Pirenne, 7 januari 1930.

In diezelfde brief komt tot uiting hoezeer Febvres aandacht uitging naar de mentaliteitsgeschiedenis. In Febvres eigen woorden vinden we bevestigd wat we uit lectuur van zijn werken en van werken over hem kunnen afleiden. Evenals bij Bloch het geval was, illustreren Febvres brieven aan Pirenne zijn theoretische beschouwingen en overtuigingen. Zo vinden we in zijn schrijven voortdurend allusies op zijn opvatting over de relatie tussen het heden en het verleden. De historicus staat steeds indirect in contact met de eigentijdse realiteit. Een prachtige getuigenis hiervan treffen we aan in een brief aan Pirenne met betrekking tot een geschiedenis van de Rijn. Deze brief illustreert Febvres overtuiging dat niet alleen de antropoloog, de ethnoloog of de socioloog, maar ook de historicus *fieldwork* kan verrichten. Vertrekkende vanuit het heden en met behulp van de informatie uit zijn veldwerk, kan de historicus het probleem formuleren en het historisch onderzoek aanvatten.

J'ai promis... d'écrire quelque deux cents pages sur „l'histoire du Rhin“: on n'a pas précisé, mais il ne sera pas très commode de préciser. C'est là, la raison de mon voyage en Hollande: j'ai pu descendre tout le fleuve, de Mayence à Rotterdam, en bateau, dans d'excellentes conditions, avec courte randonnée dans la Ruhr au milieu du trajet... Quelle frontière entre Rosendaël et Anvers, et quelle leçon de faits pour un historien!²⁷.

5. „LE METIER D'HISTORIEN”

Uit voorgaande beschouwingen blijkt dat er een sterke geestesgemeenschap heeft bestaan tussen de drie historici. Deze geestesgemeenschap, ondersteund door een aantal gemeenschappelijke levenservaringen en situaties, vond haar wortels in hun gezamenlijke strijd tegen *l'histoire historisante*, in hun vernieuwende ideeën en concepten omtrent de geschiedwetenschap.

Geen van de drie historici heeft ooit veel tijd besteed aan het formuleren van theorieën. Zij hebben vooral via hun eigen historische onderzoeken en publicaties invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van hun wetenschap. Het weinige dat ze op het vlak van de theoretische geschiedschrijving gepubliceerd hebben, is echter voldoende om een aantal parallellen in hun opvattingen op te sporen.

Zowel Pirenne als Bloch en Febvre waren promotors van de *méthode comparative*. Zij waren ervan overtuigd dat de geschiedwetenschap dank zij deze methode een werkelijke wetenschap zou worden omdat ze de verworven kennis in een geheel plaatst en bijgevolg een wetenschappelijke stempel op die kennis drukt: *Il n'y a de science*

27. Febvre aan Pirenne, 8 augustus 1930.

que du général, aldus Pirenne²⁸. Zoals de fysici *toute la nature* in hun onderzoeksterrein betrekken, zo ook moet de historicus *toute l'histoire* bestuderen. De historicus is echter ook maar een mens en beschikt dus maar over beperkte mogelijkheden en krachten. Daarom wordt hij wel verplicht zijn studieobject duidelijk af te lijnen. Deze beperking doet geen afbreuk aan het werk van de historicus. De fysicus bestudeert immers ook niet alle natuurverschijnselen. De specialisatie is onvermijdelijk, maar moet steeds in functie van het geheel staan. Indien men erin zou slagen de geschiedwetenschap om te vormen tot een universele wetenschap, zou men een aantal vooroordelen kunnen overwinnen. Elke mens, en dus ook de historicus zit opgezaald met politieke, nationale, religieuze en radicale vooroordelen, waaraan hij niet kan ontsnappen, tenzij hij erin slaagt zich buiten hun bereik op te stellen. Wanneer hij de comparatieve methode zal gebruiken, zal hij de eigen nationale grenzen, politieke, radicale en religieuze opvattingen overstijgen. Door het aanwenden van deze methode, zal hij tot werkelijk wetenschappelijk onderzoek komen:

*Seule la méthode comparative est capable de faire éviter à l'historien les pièges qui l'entourent, de lui permettre d'apprécier à leur juste valeur, à leur degré précis de vérité scientifique, les faits qu'il étudie. Par elle, et par elle seule, l'histoire peut devenir une science et s'affranchir des idoles du sentiment. Elle le deviendra dans la mesure où elle adaptera pour l'histoire nationale le point de vue de l'histoire universelle*²⁹.

Hoewel de historische kritiek door Pirenne, Bloch en Febvre als noodzakelijk werd beschouwd, zagen zij de historische constructie als de belangrijkste en uiteindelijke taak van de historicus. De verschillende stappen binnen de bronnenkritiek zijn slechts middelen om tot een historische constructie te komen. Elke historische vertelling is enerzijds een synthese, omdat ze de feiten samenbrengt in een samenhangend geheel, en anderzijds ook een hypothese, omdat de verbanden tussen de feiten niet verifieerbaar zijn. In feite maken beide deel uit van één en hetzelfde proces. De groepering van de feiten hangt steeds af van de idee die de historicus heeft over de verbanden ertussen. In die zin is de geschiedwetenschap *une science subjective*. Dat betekent echter niet dat ze een speelbal van willekeur en fantasie is. In tegenstelling tot de traditionalistische geschiedschrijvers, respecteerden Pirenne, Bloch en Febvre de actieve rol van de historicus. Omdat de historicus niet alleen door zijn persoonlijkheid, maar even

28. H. PIRENNE, *De la méthode comparative en histoire - in: Compte Rendu du VIe Congrès International des Sciences Historiques*, Brussel, 1923, p. 19-32.

29. Id., p. 31-32.

zeer door zijn milieu wordt beïnvloed kan één en hetzelfde onderwerp nooit op juist dezelfde wijze door twee historici worden benaderd en behandeld. De historische constructies omtrent éénzelfde onderwerp zullen altijd van elkaar verschillen. Dit impliceert niet dat één van de twee fout zit en dat men een keuze moet doen. Allemaal dragen ze een steentje bij tot de vooruitgang van onze kennis, zolang de synthese voldoende is ondersteund door een kritisch onderzoek van het historisch materiaal.

Deze theoretische beschouwingen, hier in een notedop samengebracht, pasten Pirenne, Bloch en Febvre toe in tal van studies en artikelen. De drie historici stuurden elkaar regelmatig exemplaren van één van hun artikelen of studies toe, zo blijkt uit hun correspondentie. Febvre en Bloch schreven een aantal recensies die betrekking hadden op publicaties van Pirenne. Deze „kritieken” vertonen allen hetzelfde kenmerk: zelden of nooit wagen de twee zich aan negatieve kritiek. Als zij al eens een opmerking hadden, formuleerden ze deze zeer omzichtig en bijna verontschuldigend. De reden hiervoor moeten we zoeken in de wijze waarop Febvre en Bloch zich in de intellectuele sfeer opstelden ten opzichte van Pirenne. Voor hen was hij een leermeester in de ware zin van het woord. In één van zijn recensies, schreef Febvre:

Une fois de plus, ce grand travailleur distribuait ainsi le meilleur de sa pensée à ces élèves du dehors, qui, pour ne s'être jamais assis en face de lui sur les bancs d'une salle de cours universitaire, n'en ont pas moins alimentés leur pensée à la sienne et contracté envers lui une dette de reconnaissance profonde. A vingt ans et quand on hésite, quand les circonstances n'ont placé sur votre route celui qu'on attendait et qu'on aurait voulu — c'est une telle joie de découvrir un jour, dans un livre ouvert un peu au hasard le modèle et l'exemple de ce qu'on désirerait faire...³⁰

De brieven van Bloch en Febvre, hun recensies, alsook de theoretische parallellen, wijzen erop dat Pirenne één van de mentors is geweest van deze twee Franse historici en hun ideeën en concepten in zeker mate heeft beïnvloed. We mogen Pirennes invloed niet onderschatten, maar zeker ook niet overschatten. Hij was natuurlijk niet de enige mentor die een rol in de intellectuele vorming van Bloch en Febvre heeft gespeeld. We moeten de drie historici plaatsen tegen de achtergrond van de belangrijke ontwikkelingen binnen de geschiedwetenschap in de eerste helft van de twintigste eeuw. Geleerden, niet alleen vanuit verschillende landen, maar ook vanuit verschillende disciplines hebben hun bijdrage geleverd. Maar indien ooit de annalen

30. L. FEBVRE, *Deux oeuvres récentes de Henri Pirenne* — in: *Revue de Synthèse Historique*, 1928, p. 95-109.

HENRI PIRENNE EN DE „ANNALES D'HISTOIRE ECONOMIQUE ET SOCIALE" 61

worden geschreven van deze twee opmerkelijke Franse historici, mag de naam van Pirenne zeker niet ontbreken.